

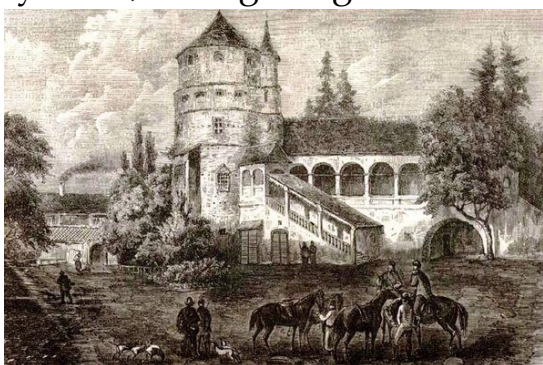

Illés György

Bethlen Kata tragédiája

Becleau – Fogaras – Horghiz

Kolozsvártól nincs messze Becleau (Bethlen), a Bethlen család ősi fészke. Nekem nagy csalódás volt. Az itt felépült négy Bethlen-kastélyból már csak kettőt érdemes felkeresni. Mindkettő a lakótelepváros központjában lévő református templom közelében található. Az egyik az országútról nézve a református templomtól jobbra van, ma iskola, másik pedig a templomtól balra, a tömbházak mögött fekszik, és kultúrház. (Casa de Cultura). Mindkét épület a XVIII. században épült, és nagyon rossz állapotban van, külső díszítőelemei közül csak nagyon kevés maradt meg. Persze képzeletben el kell feledkezni a panelházakról. Próbáljuk felidézni a kastélyok körül valaha elterülő parkot, kolostorokkal, hatytyúkkal, sétálgató grófkisasszonyokkal, és Bodor Péter székely ezermester zenélő szökőkútjaival. A református templommal szemben a főút túloldalán, a lelkészi hivatal előtt, Bethlen Béla mellszobra áll, aki 1940 és 1944 között Észak-Erdély kormánybiztosa volt.

Itt született 1700-ban Bethlen Kata.

Németh László felfedezi

Amikor Németh László egyik drámájához témát és anyagot keresve rábukkant egy obskurus kiadványban Árva Bethlen Kata nevére és életének rövid ismertetésére, úgy vélte, hogy kitűnő anyagot talált műve számára. Érezte persze, hogy az ő koncepciójához ez a figura

kicsiny és elégtelen, de adatokat, apró hétköznapi tényeket kutatva mégis belevágott *Önéletírásának* olvasásába.

A tanulmány, amelyben az élményről beszámol, felsőfokokat használ: *aki ezt az életrajzot írta, nemcsak nagy lélek, de nagy író, Mikes és Faludi közé illő. Íráságban kevesebbel marad el mögöttük – mint amennyivel lélekben felülmúlja őket. Őt ismerve – eggyel több okunk van a tizennyolcadik századot Magyarországon is a művelt próza századának tekinteniünk. E három író a század elején, Kármán és Kazinczy a végén, előkelőséget, numerozitást, ápoltságot aligha tanulhatnának a tizenkilencedik század íróitól. Bethlen Kata lelket sem.*

A tervezett drámáról tehát lemond: életének drámáját a hősnő saját maga megírta már. A különös csak az, hogy erről a kivételes hölgyről, erről a remek íróról a magyar irodalom- és történelemtudomány szinte semmit sem jegyzett fel. Németh László tanulmánya óta annál többet. A mai összefoglalásokból, a korral foglalkozó könyvekből, írásokból már nem hiányzik a neve. Mégis keveset tudunk róla. Ki volt tehát ez a magát Árva Bethlen Katának nevező asszony, és mi is az ő nagy drámája?

A történelem lapjai

Élete a tizennyolcadik század első felére esik. 1700-ban született, tehát egyidős a századdal. 1759-ben halt meg, vagyis annak a korszaknak a vége felé, amelyet az európai és magyar történelemben, művelődéstörténetben barokknak nevezünk. A nagy történelmi személyiségeket adó Bethlen-családból származott, arisztokrata volt, a korabeli Erdély egyik leggazdagabb, legelőkelőbb nemesasszonya. Ami persze nem egészen azt jelenti az akkori Erdélyben, amit ma a köztudatban. Az akkori – vagyis a tizennyolcadik századi Erdély ugyanis már rég elveszítette önállóságát, a nagy korszak, Bethlen Gábor, Rákóczi György, Thököly Erdélye, a török árnyékában is virágzó, hatalmas kultúrájú, önálló Erdély már a tizenhetedik század végén Habsburg kézre került.

Nem önálló fejedelem állt az élén, hanem a Habsburgok által jóváhagyott, csak látszat szerint szabadon választható gubernátor. A szabad vallásgyakorlás, a reformáció anyaországa megtelik jezsuitákkal. A protestánsok ellen nemcsak ideológiai, eszmei harcot indítanak, de

megkezdődik egy nagyon is gyakorlati, az élet minden területére kiható irtó hadjárat. A püspök a gubernátor után a legnagyobb méltóság; a protestáns papokat börtönökbe zárják, a vallásukhoz hű nemességtől elperlik földjüket, a templomaikat védelmező református jobbágyokat elűzik, fosztogatókká, rablókká kell lenniük, ha nem akarnak lemondani lelkiismereti szabadságukról, meggyőződésükről.

Bethlen Kata református. Olyan, aki nem akarja megtagadni „az idők szavát”: hitéhez, elveihez, meggyőződéséhez váltig ragaszkodik. De ragaszkodik a régi Erdélyhez is. Nem tartozik ugyan azok közé, akik – mint például Apor Péter vagy Cserei Mihály – minden „náj módi” ellen tiltakoznak, és a legnagyobb bánatuk, hogy kimennek a divatból a régi táncok, szokások, az ónból készült kristálypoharak, serlegek... Felháborítja őket az új zene és a polgáriasultabb életforma megjelenése. Bethlen Katát a régi szabadságot garantáló törvények hatályon kívülre kerülése aggasztja. Az erkölcsi, a lélekre nehezedő terror nyomasztja, ez ellen küzd, ebből adódik drámája is. Nem kell azonban megátalkodott, dogmatikus, vakbuzgó vallásgyakorlónak látnunk őt.

Az ő protestantizmusa egészen más, mint a Méliusz Juhász Péter féle agresszív, református inkvizíciót létrehozó vallásosság. Nemcsak azért, természetesen, mert nő, mert lágyabb anyagból való (nagyon is kemény és határozott egyéniség volt), hanem azért, mert világnézetét, vallásosságát is olyan eszmeáramlatok alakították, amelyek a felvilágosodás felé mutatnak. Minden magyarázatnál jobban illusztrálja ezt egy részlet az *Önéletírás*-ból.

Egy barát, éppen nagybőjtben lévén ott, beszél asztalnál az húsvétra megszenteltetett báránynak és egyéb eledeleknek erejéről, a többi között azt a csodálatos hasznát is mondá, hogy egyszer a megszenteltetett báránynak csontjából egy tóba esett valami részecske, s mindjárt a tóban lévő békák mind elnémultak, úgyhogy mindez mai napig is azon tóban egy béka sem brekeg. Melyre én is nevetvén, mondám: bizony igen akarom, hogy kegyelmed ilyen jó orvosságra tanított, mert én is eluntam itt a békák éneklését hallgatni... A szegény barát nem vigyázhatott

mindenfelé, két jó vastag csontot az inas eldugván, behozott hozzám: melyeket a fejéregyházai kerítéstől kétfelé bévetettem a tóba, hogy a békák megnémuljanak. Mikor estve vacsoránál ülénk és a békák is nagy brekegéssel szólanának, kezdém a baráttól újabban kérdezni a szentelt csontok hasznait, melyből az én uram gyanítván a dolgot, kezdi tudakozni, talán megpróbáltam; melyre mondám, hogy meg minden bizonnyal. Ezt hallván a szegény barát igen megháborodik és azon kezdi erősen az én uramat kérni, hogy ezt a csúfságot el ne szenvedje.

Akik olvasták Jókai Mór *Törökvilág Magyarországon* című regényét, azok jól emlékezhetnek az utolsó részek melankolikus, sötét festésű oldalaira: Bethlen Kata Erdélye, az őt körülvevő világ ott, a Jókai által is megírt csatában alakul ki, ez előtt a tragikus színezetű háttér előtt bontakozik ki Bethlen Kata drámája, és a sötét háttér teszi alakját még villódzóbbá, nagyszerűbbé.

Az élet drámája

Ne egy mai tizenéves kislányt képzeljünk magunk elé, de nézzünk egy évszázadokkal korábbi hajadont: vajon van-e valamelyes reménye is arra, hogy jövődöbelijének személyéről maga határozzon; regények, drámák, dokumentumok bizonyítják, hogy vajmi kevés. Bethlen Kata háromszáz évvel ezelőtt ment férjhez. Tizenéves volt, pontosan 17 esztendő, édesanyja pedig a legkeményebb, leghatározottabb nagyszonya volt Erdélynek. Bethlen Kata ahhoz ment férjhez, akit az anyja (apja már nem élt) kijelölt, elrendelt számára. Csakhogy korántsem volt az a személyiség, aki engedelmes lélekkel a sorsába beletörődik. Szembeszállni anyjával természetesen lehetetlen volt. Nemcsak társadalmilag, a külső kényszerek nyomására, de lelkileg is: a szülő parancsa szent, nem végrehajtani a legnagyobb bűnök közül való. Ám a mindent eldöntvégső szó kimondásáig még van egy kis idő.

Bethlen Kata először is „antiszerelmes” levelet ír a vőlegényének, Haller Lászlónak. A levél műfajában nem sok ilyen alkotást ismerünk, de összehasonlítás nélkül is elmondható, hogy Bethlen Kata levele remekmű: fondorlatos diplomácia, behízelt kedvesség, jól elhelyezett racionális érvek, burkolt fenyegetés – szóval mindaz megvan benne, ami egy vőlegényt meggyőzhet arról, hogy inkább bárkit széles e világon, de semmi esetre se őt vegye feleségül. A második lépés: Haller katolikus (hiszen főként ezért nem

akar hozzámenni Kata), tehát követeket kell küldeni a püspökhöz, hogy minden hatalmával akadályozza meg ezt az istentelen frigyet. A követség sikerrel jár, püspöki körlevél tiltja meg minden papnak és barátanak, hogy e párt összeadja. Harmadik lépés: bebizonyítani anyjának észérvekkkel, minden szenvedélytől mentesen, hogy a tervezett házasság mindenkinek és minden szempontból káros és bajt hozó.

Ennél többet Bethlen Kata nem tehetett. Hogy a frigy végül mégis létrejön, abban már ő nem vétkes. A hősnő kihívta a sorsot maga ellen, derekasan harcolt, megcsillantva közben kitűnő tulajdonságait; bátorságát, leleményességét, sajátos báját, szilárd akaraterejét, és végül elbukott. Ő tudta jól: ez a házasság csak bajt hozhat. A drámának azonban még nincs vége. Kata előre megérezte, hogy házassága Haller Lászlóval állandó kínlódás és gyötrelem lesz, hiszen ahogy a szülői tekintély ellen sem félt szembe szállni, nem fél majd a férj ellen sem küzdeni igazáért, jogaiért, lelkének, egyéniségének, vallásának szabadságáért. Jogokért, amelyeket ő maga érzett csak jogoknak, de kora, rokonsága, környezete éppen az ellenkezőről, a férj igazáról volt meggyőződve. Bethlen Kata, akit még a gyermekágyban is téríteni, megtörni akarnak, (nem is a férj, hiszen Haller László jóindulatú, kedves, bár gyenge egyéniség), végül istenhez apellál, és elmondja, később le is írja a „rettegetes” szavakat, valóban egy dráma csúcspontjához illőket: *Ez az igaz Isten, akit én gyermek-ségemtől fogva tiszteltem, és mostan is tisztelek, cselekedje azt a nagy irgalmasságot énvelem, hogy esztendő ilyenkor légyünk elválva egymástól, végyen el az Isten vagy engemet vagy kegyelmedet.*

Mikor ezt leírta, már hozzátehetette a következő mondatot is: *Melyet a nagy irgalmasságú Isten meg is cselekedett.* Haller László pestisben halt meg. Az őt elátkozó Bethlen Kata volt az egyetlen, aki nem félt mellette az utolsó órákig kitartani, pedig a hozzátartozók mind elmenekültek, és az utolsó szentséget sem merte egyetlen pap sem feladni a haldoklónak.

Amíg azonban ezek az utolsó jelenetek lejátszódtak, sok minden történt, ami nem tragédiára, de komédiára emlékeztet. Gondoljunk a szentelt csontot dicsérgető barát esetére. Bethlen Kata tündökölt ebben a szerepkörben is. Válaszai, odamondogatásai az őt megtéríteni igyekvőnek, gvardiánoknak, szerzeteseknek, püspöki fullajtároknak, olyan

szellemesek és találóak, hogy nem túlzás őt ebben a vonatkozásban egy másik Katához, Shakespeare makrancos hölgyéhez hasonlítani.

Idilli közzjáték

A dráma után Bethlen Kata trilógiájának második darabja következik: az idill. Aláaknázott, veszedelmekkel körülvett, állandóan összeomlással fenyegető helyzet ez, de mégis idillikus. Olyannyira, hogy amikor Németh László a paradicsomot teremtő, a környezetét saját arcához igazító *Égető Eszter*-t alkotta, Bethlen Kata életének második szakasza is alapul szolgált számára.

Bethlen Kata nemcsak elveihez ragaszkodó, határozott drámai alak, nemcsak szellemes és furfangos makrancos hölgy, de kitűnő gazdasszony, nagy műveltségű literátor, Sévigné-né típusú levelező és irigyelt kézimunkázó is volt. Második férje – a nálánál jóval idősebb

Teleki József – jó, okos, keresztyénül magát hozzám alkalmazható ember volt, mintha ugyan édes atyám és nem férjem lett volna, úgy kívánt engemet ifjúságomban tanítani. Bethlen Kata mellette kezdett el könyveket gyűjteni. Segítőtársa, partnere ebben a munkában Bod Péter, a magyar művelődéstörténet kiemelkedő és vonzó alakja. Bethlen Kata a könyvgyűjtést szakszerűen végezte: beszerzett csaknem minden az ideig megjelent jelentős magyar nyelvű könyvet, legyen az orvosi mű (ezekre már jobbágysai gyógyítása miatt is szükség volt, tisztelték is sokfelé, mint

kiváló orvosló asszonyt), katolikus vitairat (ebből is látható, mennyire nem volt bigott református – Pázmány műveit csaknem mind megvásárolta), szépirodalmi munkák, versek, memoárok. Az egyedülálló könyvtár sajnos nem maradt fenn, de Bod Péter leírásából tudjuk, milyen könyveket tartalmazott. És nemcsak gyűjtötte, olvasta is e műveket. Meglátszik ez leveleinek nemcsak mondandóján, de stílusán is.

Kézimunkázásai sem csak egy unatkozó asszony próbálkozásairól vallanak. A maga köré gyűjtött ügyes kezű nőkből valóságos kis iparművészeti manufaktúrát szervezett. Hímzése, rajzai, tervei nemcsak értékes dokumentumai a kor ízlésének és divatjának, de ma is szemet és

szívet gyönyörködtető alkotások. A hatalmas gazdaságot második férje halála után is kitűnően kezelte, perlekedett az örökségért küzdő rokonokkal, védte gyermekei és a saját érdekeit. Leveleiből egy derűs, művelt, felvilágosult asszony portréja bontakozott ki. Nem félt, nem aggódott, jóllehet látta a feje fölé gyülekező felhőket. Nyugodt bizakodással tekintett a jövőbe, úgy látszott, révbé ért, a maga harcát megharcolt ember fölényével tekinthetett vissza múltjára is. Ekkor kezdett dolgozni *Önéletírásán* is. A memoárnak induló műből – mihelyt elérkezett az idilli koraszakig – naplőféle lett, már nem a múltról írt, hanem mindennapjait ábrázolta. Halálára is keserűség nélkül gondolt. Ne tartsanak fölötté orációt – ez volt a kívánsága. Emlékét inkább őrizze meg saját munkája, a maga által írt néhány imádság. (Ezt majd Bod Péter fogja kiadni, *Védelmező erős pais* címen). Az idillnek azonban hamarabb vége szakadt, mintsem a halál megérkezett volna.

Utójáték

A trilógia harmadik darabja a legszomorúbb. Nem olyan látványos, drámai feszültséggel s villódzással teljes, mint az első volt, de sokkal sötétebb színezetű. Hat gyermeke közül négy meghal. Az életben maradt, katolikusnak nevelt Haller gyerekeket pedig elszakítják tőle fizikailag és lelkileg is. Unokái születéséről, gyermekei sorsáról csak távolról, idegenként értesül. A betegségek is sorra látogatják. Alig van olyan betegség leírva orvosi könyveiben, amelyet tapasztalatból ne lenne kénytelen megismerni. Hite, amely rendíthetetlennek tűnt ifjú éveiben, egyre több kétellyel szembesül.

Az Árva név, amelyet Teleki halála után vett föl, mostantól illik rá igazán. Apját 8, anyját 18 éves korában veszítette el. 19 éves korában már ő is az özvegyek sorába lépett, 32 éves volt, amikor második ura is meghalt. A gyermekeitől erőszakkal fosztották meg. A pereket is sorban elveszítette. Ekkori feljegyzéseiből a magára kényszerített nyugalom ellenére is elő-előtörnek a kétségbeesésnek, a kilátástalanságnak szívet

tépő hangjai. Az önvád is kínozza. Úgy látta, hogy életét 17 éves korában, a házasságával rontotta el jóvátehetetlenül. A kör így bezárult. Élete eseményei szinte önmaguktól formálódtak, műalkotásszerű, zárt alakzattá. Mindegy, most már, hogy igaz-e, amit így elkeseredésében gondolt. Hogy valóban ott és akkor hibázott volna, hogy egyáltalán ő hibázott-e. Az utókor szempontjából már nem e kérdések tartalma, igazságértéke a fontos. A kérdéseket felvető asszonynak embersége, következetessége, sorsával szembeszálló bátorsága megrendítő. Élete valóságos dráma volt.

Irodalomtörténeti jelentősége

A XVIII. századi Erdély egyik legjelesebb emlékirója tehát egy asszony. Buzgó református arisztokrata. Élete fő problémája volt vallásának őrzése és féltése. Mélyen hívő vallásossága átsegítette élete kudarcain, fádalmain. Istenbe vetett hitét nem tudta megtörni semmi: sem a betegség, sem gyermekeinek elvesztése, sem a családi pörök, sem a pestis, sem a tűzvész, sem a jégverés. A sűrű csapások között így imádkozott:

Adj nékem kedves és szent akaratom szerént való békességes tűrő szívet, hogy legkisebben is a te szent Felséged ellen ne vétsek. Én lelkem rejtse el magadat a Jézusnak mélységes sebeibe és nyugodjál ott.

A gazdálkodáshoz szinte mindennél jobban értett: a konyhához, a kertészkedéshez, a szövéshez, a hímzéshez, a gyertyaöntéshez, sőt a gyümölcsoltáshoz s még a papírmalomhoz is. Orvosi tudománya a kor magas szintjén állt. Tudásával s nagy jövedelmével sok jót tett. Ezt így sommázza végrendeletében: *Pénzem ritkán vagyon énnekem; ami kezemhez jött is – minthogy csak sáfár voltam benne, én bizony soha azon nem igyekeztem, hogy világi kincset gyűjtsek, minden kívánságom csak a jövőendő és örökké megmaradandó kincs lévén – elköltöttem.*

Áldozatkészségének négy nagy célja volt: a szegények segítése, az iskolák fenntartása, az egyház támogatása és a tudományos élet istápolása. Húsz gyülekezetet támogatott. Értékes könyvtára fennmaradó darabjait a református kollégiumokra hagyta. Istenes élete így tükröződik imáiban:

Bizony szomjuhozik az én lelkem az én Istenemhez, ahhoz az erős Istenhez, aki énvelem ennyi ki nem írható, annál is inkább meg nem hálálható irgalmasságát közölte. Oh, Uram, adj erőt, énnékem erőtlennek. Tartsd meg továbbra is ezt a kegyelmedet én nálam s neveljed minden napon nagyobb mértékre. Ne vess el engem, sőt ne is tekints az én sok gyarlóságimra. Nézz

mindenkor a te szent Fiadnak tökéletes elégtételére, és azért engedd, hogy kevés napjaimat tölthessem te szent nevednek dicsőségére, anyaszentegyházadnak épületére.

Életének maga által való rövid leírása címmel kinyomtatott önéletírását sűrűn teleszövi ezekkel az imádságokkal. Mint már utaltunk rá, ezek külön kötetben is megjelentek 1759-ben: Védelmező erős pais címmel Nagyszebenben. Önéletrajzánál kevés megrázóbb és líraibb hangvétellű könyvet ismerünk. Imádságai közvetlenek és mélyen vallásosak. Erős hitben készül földi élete befejezésére s a másik élet boldog kezdetére, az Úr Jézus Krisztushoz való költözésre:

Naponként ez nehéz kísértetek közt is készíts el engemet az én utolsó végemre és mikor osztán ez sok nyavalyáknak és gyötrelmeknek színhelyét, ez gyarló testet letérszem, légy énvelem. Az én érettem keserves halált szenvedett édes Jézusomnak keserű kínjai édesítsék meg énnékem az én halálomnak kínjait és vigy által engemet te szent színed látására.

Árva Bethlen Kata munkáit méltán őrizzük irodalmunk megbecsült helyén. Elsősorban a vallása miatt ért hányattatásai, sérelmei történetét írta meg, de ezen keresztül hitelesen ábrázolta a társtalan, meg nem értett asszony sorsát. A lelki élet szorongásait és gyötrelmeit avatott kézzel tárja elénk, szinte a modern lélekelemző regény módszereit előlegezve.

*

Önéletírása és levelezése alapján Bethlen Kata sírját Fogaras (Fagaraș) városában kell keresni. A négy sarokbástyás, fallal és vizes-árokkaal körülvett fogarasi vár fontos szerepet játszott az Erdélyi Fejedelemség életében. Általában a fejedelmek feleségeinek birtoka volt. Itt lakott például I. Rákóczi György felesége, Lórántffy Zsuzsanna is.

Fogaras Bethlen Gábor idején élte virágkorát, akkor nyerte el a vár mai reneszánsz stílusát. Jól látszanak az ablakok szép, kőből faragott reneszánsz keretei, valamint az udvari folyosó egyik ajtaja fölött a Bethlen család címere, a két átlótt hattyúval. I. Apafi Mihály fejedelem idején Fogaras volt az Erdélyi Fejedelemség központja, a

várban több országgyűlést tartottak, és itt halt meg a fejedelem. A Habsburg királyok idején a vár laktanyaként működött (egyik kapitánya Mikes Kelemen édesapja, Mikes Pál volt), a kommunista Romániában pedig egy ideig hírhedt börtön volt. A várban ma várostörténeti kiállítás és egy szép néprajzi gyűjtemény látható.

*

Szeben felől érkezve az út jobb oldalán terpeszkedik a tömzsi tornyú *református templom*. 1715-ben Teleki József kezdte építeni, s halála után özvegye, Bethlen Kata fejeztette be. A főbejárat feletti márványtábla utal erre. A templomkertben van Árva Bethlen Kata szarkofágja, amelynek feliratát udvari papja, Bod Péter írta. Ugyancsak ő fogalmazta meg a főbejárat feletti márványtáblát (érdemes mindkét felirat szép, veretes nyelvű szövegét végigolvasni). Ha a templom zárva van, a mögötte lévő utcában található református lelkészi hivatalban (kertes ház) lehet elkérni a kulcsot.

A templom kalandos sorsa jellemző az erdélyi történelemre. Az 1715 és 1740 között épült templom elődjét a fogarasi várban szolgáló Habsburg császári katonák lőtték szét, mert a lázadó kurucpárti reformátusok templomának tornyából állítólag be lehetett látni a várba. Ezért aztán a mostani templomot csak a városközponton kívül, alacsonyabb toronnyal engedték felépíteni. Bethlen Kata férje kapott erre engedélyt 1715-ben. A történelem ironiája, hogy ma a templomban látható annak a Mikes Pálnak az emlékére faragott kopjafa, aki az előző templom lerombolásakor a vár kapitánya volt. A templom legszebb része a régi templomból áthozott, egyetlen kőből kifaragott díszes szószék.

Bethlen Kata a fogarasi várban és az olthévízi (Horghiz) kastélyban élt. (Olt Hévíz meleg forrásairól kapta nevét.) Fogarastól nem messze, Olt völgyében ma is áll a zömök tornyú, hegyes sisakú kastély, ahol Bethlen Kata gyógyítással foglalkozott. Ő építtette Olt Hévíz templomát is.

